

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ІМ. А. КРИМСЬКОГО

Тарасенко Микола Олександрович

УДК 932

ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКІ МІФИ ПРО СВІТОБУДОВУ
(за матеріалами 17-ї глави Книги Мертвих)

07.00.02 – Всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Відділі класичного Сходу Інституту сходознавства імені А. Кримського Національної академії наук України.

Науковий керівник: доктор історичних наук,

Кормишева Елеонора Юхимівна

завідувач сектору Інституту сходознавства Російської академії наук,
директор Центру єгиптології ім. В. С. Голєніщева Російського
державного гуманітарного університету, Москва

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,

Русяєва Анна Станіславівна,

провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту
археології НАН України, Київ

кандидат історичних наук, доцент

Демідчик Аркадій Євгенович,

доцент Новосибірського педагогічного університету, Новосибірськ

Провідна установа: Київський Національний університет ім. Т.Г. Шевченка, кафедра історії
Стародавнього світу та середніх віків, Київ

Захист відбудеться “ 11 ” лютого 2004 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 26.174.01 в Інституті сходознавства імені А. Кримського НАН України за адресою:
01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Інституту сходознавства
ім. А. Кримського НАН України (м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий “ 11 ” січня 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

О. Д. Василюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Давньоєгипетська міфологія була предметом численних досліджень в науці. Єгиптологами вивчався і матеріал окремих міфологічних сюжетів, в тому числі і міфів про світобудову. В той же час, проблема місця ряду важливих письмових і образотворчих джерел в системі давньоєгипетських уявлень про світобудову (природу космосу, його створення, теогонії і антропогонії) ще далека від свого кінцевого розв'язання. До числа таких лакун в єгиптологічній історіографії потрібно віднести 17-у главу Книги Мертвих – важливу пам'ятку духовної культури Стародавнього Єгипту, зміст якої давно заслуговує спеціального дослідження. Воно має своєю метою визначення місця даних 17-ї глави Книги Мертвих в загальному контексті давньоєгипетських міфів про світобудову.

Період функціонування цього речіння як діючого заупокійного тексту нараховує не менше 1500 років – із Середнього царства до греко-римського періоду. У ході цього тривалого проміжку часу його текст і значення зазнавали змін і доповнень, які відображають розвиток релігійно-міфологічних і заупокійних уявлень, що робить можливим їх ретроспективне вивчення. Протягом Середнього царства і, особливо, у часи розквіту Нового царства при XVIII-XIX династій, дана глава була однією з найбільш поширених, тиражованих, а отже, і популярних глав у складі Книги Мертвих. Саме цим зумовлений вибір 17-ї глави Книги Мертвих як базового, структуруючого джерела для реконструкції давньоєгипетських міфів про світобудову, що досліджені із залученням всього доступного комплексу додаткових письмових та образотворчих пам'яток доби Нового царства. 17-а глава Книги Мертвих вже давно зацікавила дослідників, однак, незважаючи на увагу багатьох єгиптологів, питання про місце даних, що містяться в ній у комплексі давньоєгипетських релігійно-міфологічних уявлень про світобудову доби Нового царства поки ще не можна вважати закритим. Враховуючи важливість пам'ятки, актуальність дослідження, спеціально присвяченого даному аспекту міфологічного змісту 17-ї глави Книги Мертвих і розгляду в зв'язку з цим проблеми її призначення і місця в масиві паралельних міфологем, відображених в релігійно-міфологічній, заупокійній і магійній літературі Стародавнього Єгипту давно назріла. У кінцевому результаті дослідження міфів про світобудову має на меті реконструкцію важливих сторін психології і світогляду давніх єгиптян, нерозривно пов'язаних з релігійно-міфологічним сприйняттям просторово-часового космосу, що їх оточував.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації затверджена вченою радою Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України. Дисертаційне дослідження здійснювалося в рамках планової теми Інституту сходознавства ім. А. Кримського: “Мови, література, культура і історія класичних цивілізацій Сходу”.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є реконструкція та інтерпретація давньоєгипетських міфологічних уявлень і сюжетів (міфологем) про світобудову

на основі змісту 17-ї глави Книги Мертвих, як структуруючого джерела із залученням комплексу додаткових (письмових і образотворчих) джерел, а також порівняльно-релігієзнавчого матеріалу. Виходячи з цієї мети, ставилися наступні конкретні задачі:

– Виділити і реконструювати конкретні міфологеми та їх комплекси, що розкривають давньоєгипетські уявлення про світобудову.

– На основі отриманих результатів уточнити час, місце і умови створення 17-ї глави Книги Мертвих, а також призначення її міфологічного матеріалу.

Об’єктом дослідження є давньоєгипетські міфологічні уявлення.

Предметом дослідження є конкретні міфологічні сюжети про світобудову, які піддаються реконструкції та інтерпретації на основі порівняльно-історичного аналізу тексту і ілюстрацій (віньєток) 17-ї глави Книги Мертвих, як структуруючого джерела:

- Космогонічний міф
- Міф про “гріхопадіння”
- Міфологеми, пов’язані з уявленнями про природу часу і вічності.

Хронологічні рамки дослідження. Дисертаційне дослідження охоплює період Нового царства (XVIII-XX династії, 1550-1070 рр. до н.е.), коли сформувалася Книга Мертвих і склалася традиція супроводжувати померлих папірусними сувоями.

Як додаткові джерела, в дослідженні використані пам’ятники інших періодів історії Стародавнього Єгипту. Найбільш ранне – Тексти пірамід V-VI династій (2450-2150 рр. до н.е.). Найбільш пізні джерела (письмові і образотворчі) відносяться до греко-римського часу (332 р. до н.е. - 395 р. н.е.).

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження засновується на новітніх концептуальних підходах до проблеми розуміння і вивчення духовної культури Стародавнього Єгипту, особливостей його релігійних і міфологічних уявлень, які викладені в роботах провідних світових єгиптологів і релігієзнавців. Конкретна проблема дослідження міфологем розглядається з урахуванням таких особливостей культури Єгипту, як архаїчність, самобутність і традиційність.

Дослідження проведено з використанням конкретних методів роботи – комплексного підходу до проблеми, що вивчається; критично-порівняльного і системного аналізу, що забезпечує правильний і найбільш оптимальний шлях в науковому вивченні складного комплексу міфологічних уявлень, викладених в конкретному джерелі – 17-й главі Книги Мертвих, в контексті загальних процесів історичного розвитку релігії і міфології Стародавнього Єгипту на етапі Нового царства, і дозволяє прив’язати предмет дослідження до конкретних хронологічних рамок, прослідити уявлення, що розглядаються, в діяхронічному розвитку.

Порівняльний історичний аналіз міфологічного змісту 17-ї глави Книги Мертвих із залученням додаткових письмових і образотворчих давньоєгипетських джерел

релігійно-міфологічного змісту дозволяє повно і всебічно реконструювати та інтерпретувати ряд важливих міфологічних сюжетів і їх комплексів.

Для складання узагальнюючих висновків відносно умов і локалізації місця формування, характеру і призначення досліджуваного джерела, відображених в ньому уявлень, визначення значущості отриманих результатів дослідження в загальному контексті давньосхідних релігійно-міфологічних уявлень в дисертаційному дослідженні застосовані також методи порівняльного релігієзнавства і культурології. Залучення додаткових письмових і образотворчих давньоєгипетських джерел релігійно-міфологічного змісту дозволяє всебічно інтерпретувати ряд важливих міфологічних сюжетів, їх комплексів і відображених в них уявлень про світобудову.

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертаційне дослідження є науковою роботою, яка ставить на меті комплексне і узагальнююче дослідження міфологічного змісту 17-ї глави Книги Мертвих. Наукова новизна підходів і результатів, отриманих у процесі роботи, полягає в тому, що міфологічний зміст джерела розглядається як самостійне явище духовної культури Стародавнього Єгипту та є структуруючою основою роботи. Використання широкого кола додаткових джерел дозволило по-новому розглянути міфологічні сюжети пов'язані зі світобудовою і надати їм нову інтерпретацію, а також визначити місце наведених в главі даних в загальній системі давньоєгипетських міфологічних уявлень про світобудову. Дана узагальнююча оцінка космологічних міфів у 17-й главі Книги Мертвих, ролі і місця в них образа бога-творця, запропонована локалізація походження цих міфів, розглянутий їх зв'язок з іншими джерелами подібного змісту. Порівняльно-історичний аналіз тексту і ілюстрацій 17-ї глави Книги Мертвих дав можливість реконструювати давньоєгипетський міф про "тріхопадіння" людства і визначити його місце в комплексі паралельних міфів давньосхідного регіону. На основі писемних і образотворчих даних 17-ї глави Книги Мертвих і комплексу додаткових джерел із залученням даних лінгвістики, культурології і порівняльного релігієзнавства досліджена бінарна природа вічності в давньоєгипетських міфологічних уявленнях. Запропоновано новий погляд на призначення і характер джерела, дана історична і культурологічна оцінка умов і часу появи джерела. Отримані в процесі дослідження результати доповнюють і уточнюють існуючі в сучасній історіографії дані про давньоєгипетські міфологічні уявлення про світобудову.

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали і висновки даного дисертаційного дослідження можуть бути використані для подальшого всебічного вивчення духовної культури Стародавнього Єгипту, його релігійно-історичного розвитку, а також для реконструкції основ психології, ментальності і світогляду давніх єгиптян. Висновки, отримані в ході дослідження, можна використати для написання підручників і учбових посібників для вищих учбових закладів гуманітарного профілю з історії Стародавнього Близького Сходу, по релігії і культурі Стародавнього Єгипту, філософії, культурології і релігієзнавству, лекцій для

підготовки спецкурсів і семінарів по вказаних предметах, для задоволення існуючого інтересу до культури Стародавнього Єгипту.

Випробування результатів дослідження. Результати досліджень представленої дисертації були винесені на загальне обговорення на восьми наукових конференціях (з них – семи міжнародних): IV-х (13-15.09.2000 р.), V-х (10-12.10.2001 р.) і VI-х (30-31.10.2002 р.) Сходознавчих читаннях А. Кримського (Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України); “XII Сергієвських читаннях” (МДУ ім. М.В. Ломоносова (29-31.01.2001 р.)); конференціях “Стародавній Єгипет і християнство (до 2000-річчя Християнства)” (Інститут сходознавства РАН, Центр єгиптології ім. В.С. Голєніщева РДГУ, МДУ ім. М.В. Ломоносова (26-29.11.2001 р.)), “Культурна спадщина Єгипту і християнський Схід” (Інститут сходознавства РАН, Центр єгиптології ім. В.С. Голєніщева РДГУ, МДУ ім. М.В. Ломоносова (15-19.12.2002 р.)), “Ломоносов – 2002” (МДУ ім. М.В. Ломоносова (12-13.04.2002 р.)) і на науковій конференції викладачів Київського славістичного університету (Кафедра Історії КСУ (4.02.2003 р.)), а також при викладанні курсу “Історія Стародавнього Сходу” у Київському славістичному університеті. Вони також відображені у восьми авторських публікаціях.

За результатами дисертаційного дослідження **виносяться на захист** наступні положення:

1. В основу 17-ї глави Книги Мертвих періоду Нового царства покладені міфологічні сюжети різні за локальним походженням і часом формування. Космогонія 17-ї глави Книги Мертвих є синтетичним міфом.

2. У взаємодії двох деміургів, Атума і Ра, в 17-й главі Книги Мертвих відображена дихотомія “далекий бог – близький бог”.

3. У розповіді 17-ї глави Книги Мертвих про спосіб творення деміургом богів Дев’ятки вищих богів геліопольського пантеону вказується на особливі відносини підлеглих між богом-творцем і створеними ним богами. Пропонується для їх означення використовувати термін “*відношення плоті*”.

4. У сюжеті 17-ї глави Книги Мертвих про сонячного kota, змія і дітей *BdSt*, відображена міфологема про “гріхопадіння” людства і вона продовжує виклад космогонічного міфа.

5. Віньєтку із зображенням kota, що ножем відрізає голову змієві під деревом-*ішед* потрібно інтерпретувати в контексті міфа про “гріхопадіння” і вона пов’язана з текстом глави. Малюнок в метафоричній формі передає сюжет про боротьбу творця з бунтівним людством. Змій віньєтки персоналізується під ім’ям *BdSt* – “Безсилий”, а згадані в тексті “діти *BdSt*” – це метафоричний образ людства, що збунтувалося проти творця.

6. На віньєтці 17-ї глави Книги Мертвих із зображенням двох левів, названих “учора” і “завтра”, що підтримують знаки “горизонт” і “небо”, показані втілені у тваринах боги Ра і Осіріс. Образ цих левів потрібно розуміти як темпоральний, тобто, як символічне зображення персоналізованих в Ра і Осірісі єгипетських вічностей *Нехех* і *Джет*.

7. Впровадження в текст глави міфологічних глосів було зумовлено необхідністю внесення нових і істотних, на думку укладачів, доповнень, що відображали сучасні цьому моменту міфо-релігійні уявлення, які еволюціонували протягом єгипетської історії. Т.зв. “суперечність” глосів пояснюється бажанням навести різні версії локальних міфологем.

8. Призначення 17-ї глави Книги Мертвих – служити для людини *путівником* по світі інобуття. 17-а глава займає етап посмертної подорожі і трансформацій людини між похованням і судом душ Осіріса, описаним у 125-й главі Книги Мертвих. 17-а глава передує 125-й, тобто готує і підводить людину до замогильного суду.

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження загальним обсягом 214 стор. складається із вступу, списку скорочень і умовних позначень, п’яти розділів, висновку, а також списку використаних джерел і літератури (37 стор. всього 463 позиції) і чотирьох додатків (61 стор.), в яких наведено ієрогліфічний текст, транслітерацію і авторський переклад 17-ї глави Книги Мертвих, віньєтки до глави і їх коментар (Додаток А, 38 стор.), ілюстративний матеріал (Додаток Б, 14 стор.), таблицю взаємодії темпоральних категорій (Додаток В, 1 стор.), опис і характеристика давньоєгипетських космогонічних систем (Додаток Г, 7 стор.).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Перший розділ роботи – *“Книга Мертвих, її місце в давньоєгипетській заупокійній літературі, 17-а глава Книги Мертвих”* – складається з трьох підрозділів:

1.1. Історіографічний огляд, історія вивчення Книги Мертвих. Огляд досліджень, спеціально присвячених безпосередньо 17-й главі Книги Мертвих, необхідно почати з дисертаційного дослідження Г. Грапова [Grapow H. Das 17. Kapitel des ägyptischen Totenbuches und seine religionsgeschichtliche Bedeutung. – Berlin: Bernhard Paul, Königl. Hoflieferant, 1912. – 50 s.]. Автор розглядає місце 17-ї глави Книги Мертвих в історії релігії Стародавнього Єгипту. Робота складається з двох частин: перекладу тексту і порівняно короткого коментарю лексичного і міфологічного змісту глави. Заслуга дослідника полягає в тому, що він демонструє відмінності і подібності між ранньою і пізньою версією і вказує на глоси, що доповнили главу у Новому царстві. Крім того, Г. Грапов розбиває текст на 33 смислових розділи (“Abschnitt”). Що стосується другої частини дослідження [Ibid. с.23-46], то міфологічний матеріал глави розглянутий Г.Граповим дуже фрагментарно. Проте, робота Г. Грапова є першою серйозною спробою комплексного розгляду 17-ї глави Книги Мертвих.

У 1975 році вийшла збірка статей, присвячених 17-й главі Книги Мертвих. З 8 статей, включених у збірку, лише дві стосуються міфологічного змісту глави. У статті І. Шпігеля розглянута історична взаємодія богів Ра і Осіріса і пов'язаних з ними уявлень в єгипетській релігії [Spiegel J. Versuche zur verschmelzung von Re und Osiris // Göttinger Totenbuchstudien. Beitrage zum 17. Kapitel: GOF. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1975. – R.IV, Bd.3. – S.129-181]. В. Вестендорф розглядає в главі відображення темпоральних аспектів взаємодії “вічностей” *Hexex* і *Джет* [Westendorf W. Die Lehre von den zwei Ewigkeiten und ihre Nutzenwendung durch den Toten, dargestellt anhand des 17. Kapitels des Totenbuches // Ibid. – S.181-208].

Існують спеціальні монографії про 17-у главу Книги Мертвих, однак, усі з акцентом на лексико-граматичний аналіз тексту. У ґрунтовній праці Х. вон Восса [Voss v. H. De Oudste Versie van Dodenboek 17a. Coffin Texts Spreuk 335a. – Leiden: J.J. Groen & Zoom, 1963. – 95s.] детально розглянута перша частина “ранньої версії” глави – 335-го речіння Текстів саркофагів. Наведено всі варіанти різночитань і їх граматичний розбір. Остання частина дослідження містить коментар до тексту який сьогодні можна доповнити даними нових джерел і публікацій, а деякі запропоновані автором інтерпретації переглянути і переосмислити.

Монографія У. Ресслер-Кехлер [Röblier-Köhler U. Kapitel 17 des ägyptischen Totenbuches. Untersuchungen zur Textgeschichte und Funktionen eines Textes der altägyptischen Totenliteratur: GOF. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1975. – R. IV, Bd. 10. – 387s.], – найбільш значуще дослідження 17-ї глави Книги Мертвих. Запропонована вичерпна історіографія, враховані всі відомі на той момент папіруси Книги Мертвих із 17-ю главою, ретельно досліджене питання датування. Представлено докладний лексико-граматичний і порівняльний аналіз тексту з 335-м речінням Текстів саркофагів, а також переклад. У той же час, коментар до змісту глави поданий лише в формі виносок, а його порівняльно-релігійнознавчий аналіз і інтерпретація в контексті інших джерел практично відсутні, а це знову повертає до необхідності звернення саме до цієї проблеми.

17-й главі Книги Мертвих присвячені і окремі статті. С. Мерсер розглядає релігійні уявлення, відображені в 17-й главі Книги Мертвих [Mercer S. Some Religious Ideas in the Seventeenth Chapter of the Book of the Dead // JSOR. – Boston, 1927. – Vol.11. – P.217-221] і вбачає в них “приклад систематизованої теології освіченого політеїста” [Ibid. – P.218], що прийшов на зміну традиції “примітивного” архаїчного анімізму. Розуміння призначення глави полягає у висновку про близькість її змісту до т.зв. “глав про перетворення”. Далі думки про те, що за допомогою 17-ї глави померлий в потойбічному світі послідовно перетворюється в тих або інших божеств С. Мерсер не йде, а відображені в тексті міфологеми він не розкриває, що перетворює статтю, по суті, у короткий переказ змісту джерела.

М. Брозе досліджує міфологічний сюжет 17-ї глави, що розповідає про битву Ра в образі kota зі змієм під деревом-*ішед*. Його значення він вбачає в ідеї боротьби *добра* і *зла*, *світла* і *тітьми*, *порядку* і *хаосу* і т.ін. Віньетка, що ілюструє даний фрагмент, на його погляд, зображає “сцену тріумфу” світлих сил, втілених в Ра, над хаосом і тітьмою, втілених в змії Апопі [Broze M. Le Chat, Le Serpent et l'Arbre-Ished (Chapitre 17 du Livre des Morts) // Les Divins Chats d'Égypte: un Air Subtil, un Dangereux Parfum: Lettres Orientales. – Leuven: Éditions Peetres, 1991. – Т.3. – P.109-115]. Образ kota в 17-й главі Книги Мертвих розглядає і Е. Отто [Otto E. Die Aitiologie des “grossen Katers” in Heliopolis // ZAS. – Berlin, 1956. – Bd.81. – S.65-66]. В центрі уваги дослідника граматична структура фрагмента глави, втім, цілком вірною є думка Е. Отто про креативні функції *слова* у розглянутому сюжеті.

П. Піккіоне і Х. Мідьде розглядають значення і застосування єгипетської настольної гри “*сенет*”, сцена гри в яку зображена на віньєтках 17-ї глави. На думку авторів, “*сенет*” відображає подорож померлого по шляхах потойбічного світу [Piccione P. The Gaming Episode in the Tale of Setne

Khamwas as Religious Metaphore // For His Ka. Essays Offered in Memory of Klaus Baer: SAOC. – Chicago: The University of Chicago Press, 1994. – Vol.55. – P.197-204], а Х. Мільде простежує і поступові зміни в іконографії зображення [Milde H. It is All in the Game. The Development of an Ancient Egyptian Illusion // Funerary Symbols and Religion. Essays dedicated to Prof. H. v. Voss. – Kampen: J. H. Kok, 1988. – P.89-95]. Висновки, до яких приходять автори, заслуговують самої пильної уваги і схвалення.

У Росії лише в 1994 і 2002 роках переклад і вимушено стислий коментар 17-ї глави Книги Мертвих був виданий М.А. Чегодаєвим [Чегодаев М.А. Древнеегипетская “Книга Мертвых” // Вопросы истории. – М., 1994. – № 8. – С.155-158; Idem. Изречения “Книги Мертвых”. Перевод и комментарии // История Древнего Востока. Тексты и документы. – Москва: Высшая школа, 2002. – С.97-102]. Цим же дослідником в спеціальній статті було розглянуто образ божества Хор-без-очей-на-чолі-його – летопольської іпостасі Хору, в якій вгадується вказівка на відому міфологічну суперечку між Хором і Сетом, що згадується і в 17-й главі Книги Мертвих [Чегодаев М.А. Хор-Без-Глаз-На-Его-Челе (опыт интерпретации имени) // Древний Восток: общность и своеобразие культурных традиций. – Москва: ИВ РАН, 2001. – С.24-32].

Підводячи підсумок розгляду історіографії очевидні 1) орієнтація більшості спеціальних досліджень на лексико-граматичний аналіз тексту і питання датування сувоїв Книги Мертвих, і 2) надто фрагментарний розгляд міфологічного змісту глави (внаслідок чого ряд сюжетів 17-ї глави досить детально досліджений, інші ж навпаки, залишилися без уваги). Порівняльно-історичний комплексний аналіз міфологічного змісту 17-ї глави Книги Мертвих і її інтерпретація в контексті додаткових джерел в історіографії практично відсутні, а це знову повертає до необхідності звернення саме до цієї проблеми.

Починаючи з Нового царства папірусний сувій з текстом Книги Мертвих (єг.: *r.w n prt m hrw* – “речіння про вихід у світло”) стає необхідним супутником померлого, важливою частиною поховального інвентарю. Сенс отримання Книги Мертвих полягав у вірі в її велику магічну силу, необхідну померлому в потойбічному світі. Тексти, що містяться в Книзі Мертвих є гетерогенними і були складені в різний час: багато глав сягають часів створення Текстів пірамід Давнього царства і Текстів саркофагів Середнього царства.

Поява Книги Мертвих відноситься до XVIII династії (бл. 1550-1295 рр. до н.е.). Перші зразки т.зв. “фіванської” версії Книги Мертвих датуються правлінням Хатшепсут - Тутмоса III (1497-1423 рр. до н.е.). “Золотий вік” Книги Мертвих припадає на другу половину XVIII - XIX династії (бл. 1550-1070 рр. до н.е.). У Саїський період (XXVI дин. 664-525 рр. до н.е.) число і розташування глав Книги Мертвих отримали встановлений порядок. Починаючи з цього часу відбувається формування локальних особливостей оформлення композиції сувоїв Книги Мертвих, зокрема, фіванського і мемфіського типів. Останні екземпляри Книги Мертвих датуються греко-римським часом.

Книга Мертвих поділяється на глави, які самі єгиптяни називали *r.w* – “речіння”. Характерною особливістю Книги Мертвих є наявність в ній малюнків – т.зв. віньєток. По суті, Книга

Мертвих була першою в світі ілюстрованою книгою. За XIX династії віньєтки вимальовувалися дуже ретельно та у фарбах. Імовірно, єгиптяни вважали малюнки більш важливою частиною сувою, настільки важливою, що образотворча композиція змусила творців Книги Мертвих змінити напрям ієрогліфічних літер в сувоях, тобто використовувати т.зв. “зворотний” напрям положення знаків.

Папіруси з Книгою Мертвих заготовлювалися писцями заздалегідь, при цьому вони розрізнялися за якістю і ціною. На початку тексту часто залишалася лакуна для імені померлого, яке вписувалося в момент продажу. Збереглося і джерело з вказівкою вартості сувою – це *Ostrakon Gardiner 133*.

Однією з найбільш важливих і ключових глав Книги Мертвих була *17-a*, що по своїй значущості не поступалася знаменитій 125-й главі. Першоджерелом 17-ї глави Книги Мертвих Нового царства стало 335-е речіння Текстів саркофагів Середнього царства. Ймовірно, текст даного речіння було складено вже у I Перехідний період, але можна припустити, що першоджерелом для 335-го речіння Текстів саркофагів міг бути документ Давнього царства, скопійований у часи смути.

1.2. Джерельна база дослідження. Дисертаційне дослідження написано на базі автентичних давньоєгипетських писемних, образотворчих і монументальних джерел по факсимільних публікаціях, фотографіях і прорисовках, здійснених єгиптологами Західної Європи, Америки і Росії. При цитуванні джерел автором даного дослідження запропоновані самостійні переклади з давньоєгипетської мови.

Звернення до міфологічного матеріалу вимагає широкого застосування різних додаткових джерел, необхідних для всебічного вивчення предмета дослідження. Крім Книги Мертвих, ми використали дані Текстів пірамід і “*Мемфіського теологічного трактату*” (т.зв. “Камінь Шабаки”, *Brit. Mus. № 498*) Давнього царства (2670-2150 рр. до н.е.), Текстів саркофагів Середнього царства (2040-1650 рр. до н.е.), фіванських гімнів Амону, міфологічних папірусів і царських заупокійних збірок (“*Книги Амдуат*”) Нового царства (1550-1070 рр. до н.е.). Використані дані дидактичної літератури (“*Речіння Інувера*”, “*Повчання Мерікаре*”), магічних і ритуальних текстів (“*Книги пізнань витворів Ра*” <*Pap. Bremner-Rhind I*>, папірусу *Salt 825*, що містить запис ритуалу абідоського “Дому життя”, літературних творів (“*Подорож Синухета*”, “*Суперечка Хора і Сета*” та ін.), царські, храмові і гробничні інскрипції Нового царства, матеріал стел.

Крім письмових джерел застосовані образотворчі і монументальні давньоєгипетські джерела – прорисовки зі стін храмів, царських і приватних гробниць Нового царства, віньєтки Книги Мертвих і інших папірусів, образотворчі сюжети розпису саркофагів Нового царства і Пізнього періоду, окремі скульптурні пам’ятки.

Підрозділ 1.3. визначає *теоретично-концептуальні основи дослідження.*

Другий розділ дисертації – “Космогонічний міф” – складається з двох підрозділів:

2.1. Єгипетська космогонія та її локальні версії. В Єгипті створення світу приписувалося в різних місцевостях різним богам. Великі номові жрецькі школи мали власні місцеві космогонічні системи, що не рідко сягали додинастичних часів. У той же час, незважаючи на локальні відмінності в деталях, всі вони зводилися, загалом, до єдиної картини створення світу, що дозволяє говорити про старовину та єдине коріння міфологем.

Первинний стан всесвіту повсюдно представлявся нескінченним водним хаосом (океаном), що персоніфікувався в прабозі Нуні. Іншим загальним моментом було самовиникнення з Нуна первісного земляного пагорба, який вважався втіленням бога-деміурга. У той же час, складність і суперечність давньоєгипетських космогонічних міфів відбилася на уявленнях про природу космічних стихій (небо, землі, повітря і води). Єгипетські космогонічні міфи, що мали ряд схожих елементів, відрізнялися як часом свого виникнення, так, що особливо важливо для міри їх вивченості, кількістю джерел, що їх висвітлюють. У результаті, ряд місцевих космогоній не піддається достатній реконструкції, інші, навпаки, досить добре вивчені.

У підрозділі 2.2. розглянуті міфи космогонічного циклу в 17-й главі Книги Мертвих. Опис космогонії в 17-й главі є одним з найбільш повних і інформативних в масиві глав Книги Мертвих. Перші рядки тексту викладають основну ідею космогонічного міфу <стк.3-8>. Творцем в 17-й главі Книги Мертвих виступає Атум, що самовиник в якості прахолма в океані Нуні. Вже за V династії відбулася синкретизація Атума з солярним богом Ра, який переймає всі космогонічні атрибути Атума і зливається з ним в єдиний креативний образ. Тому Ра надалі фігурує в релігійних текстах як бог-деміург. У той же час, Ра зберігає в 17-й главі свої солярні властивості, адже мова йде саме про його перше “славне сходження”, безсумнівно, як світила. Ця подія стає відправною точкою космогонії і розпочинає правління (царювання) Ра над всесвітом.

Першість в творенні віддається Атуму, що цілком співвідноситься з його креативними функціями в єгипетській міфології. Роль Ра вторинна, – хоч він і “зійшов на початку всього” в першому “славному сходженні” як сонце, він став правителем вже створеного Атумом світу, при цьому, початок його правління описується саме як воцаріння і називається конкретне місце цієї події – Гераклеополь. У взаємодії двох деміургів в 17-й главі прослідковується феномен дихотомії “далекий бог – близький бог”. З одного боку Атум безумовний деміург (і шанується саме в цій якості), з іншого боку – він далекий від насущних духовних потреб людини, що викликає до нього байдуже відношення і видалення на периферійне місце в пантеоні, перетворює його в *deus otiosus* – “бога далекого”. Атум – це “далекий бог”, що створив в передвічні часи всесвіт, а Ра – “близький бог”, який щодня з'являється на східному горизонті і набагато ближче і реальніше для людини.

Далі по тексту “Великим богом”, “що створив самого себе”, оголошується божество Нілу Хапі, а нижче і персоніфікація праокеана Нун. Хапі переймає на себе таку творчу функцію Атума, як створення “первісного пагорба”. Характерно, що опис властивостей Хапі як деміурга є пізнім

доповненням кінця Нового царства в 17-у главу і відсутній не тільки в Текстах саркофагів, але і в абсолютній більшості сувоїв фіванської версії Книги Мертвих (вперше воно фіксується на початку XXI династії). Можна припустити, що поява в 17-й главі глоса про Хапі як деміурга зумовлена появою уявлень про це божество як творця всесвіту в Новому царстві з одного боку, і бажанням укладачів тексту подати різні, локальні версії космогонії з іншого. Зв'язок Нуна з Хапі в даному уривку 17-ї глави цілком зрозумілий, адже води Ніла, на думку єгиптян, брали початок саме з підземних вод Нуна. На окремих образотворчих пам'ятках Нун, як і в 17-й главі Книги Мертвих, виступає як “активний” деміург. Це ілюстрація “Книги брам” де Нун підіймає “з себе” човен Ра-Атума – перед нами сцена першого акту творення, відображення міфологеми про народження Ра первісним океаном Нуном.

Надалі в тексті 17-ї глави Книги Мертвих наводиться глос, в якому йдеться про створення богів Енеади (теогонія). Міф можна реконструювати в наступній послідовності: самовиникши як первісний “пагорб” Атум-Ра називає “імена своїх членів” (вимовляння імені тотожне акту творення); з восьми частин тіла творця, або чотирьох пар частин, народжуються божества. Для визначення таких відносин між творцем і його божественними творіннями ми вважаємо найбільш прийнятним термін “відношення плоті”. Протилежні їм по значенню є “генеалогічні” відносини між богами, засновані на принципі “кровної”, а не “органічної” (“біоморфічної”) спорідненості, коли боги виступають як діти і внуки творця (зокрема, чотири покоління геліопольської Енеади).

В основі космогонічної частини 17-ї глави Книги Мертвих встановлені міфологеми трьох локальних систем. *Геліопольської*, що видно з участі Атума і Ра. *Гермопольської*, вплив якої проявляється в тому, що місцем творення названий Гермополь. *Гераклеопольської*, оскільки містом, де після творення вперше зійшло сонце, і де воцарився бог-деміург Ра, названий Гераклеополь. Таким чином, космогонія 17-ї глави Книги Мертвих є міфом, що інкорпорував і з'єднав елементи трьох визначних теологічних систем Стародавнього Єгипту. З цієї причини ми вважаємо необгрунтованою поширену думку про безумовне геліопольське походження міфів про творення в 17-й главі (У. Бадж, Е. Навілл, С. Мерсер та ін.), та не можемо погодитися з висловленим О. П'янковим припущенням про паралелізм космогонічної частини 17-ї глави Книги Мертвих з суто геліопольським за своїм міфологічним змістом текстом “Книги пізнань витворів Ра”.

Третій розділ дисертації *Міф про “гріхопадіння”* складається з двох підрозділів:

Підрозділ *3.1. Міф про “гріхопадіння” в єгипетській міфології* подає огляд відомих давньоєгипетських джерел, що висвітлюють міф про “гріхопадіння”. Найбільш цінною давньоєгипетською пам'яткою, що розповідає про “гріхопадіння” (тобто, етіологічних міфів про появу смерті (теодицею), зла, гріха, але без сотереологічного контексту), є т.зв. “Книга (небесної) корови”.

3.2. Міф про “гріхопадіння” за даними 17-ї глави Книги Мертвих. До числа фрагментарно відомих міфів про сонце-бога Ра відноситься сюжет про його змієборство в образі kota. Серед їх

числа потрібно особливо виділити дані 17-ї глави Книги Мертвих <стк. 18-22>. Цей фрагмент ілюструє віньєтка, на якій зображений кіт, що ножем відрізає голову змію під священним деревом-*ished*.

Ключ до загального розуміння сюжету полягає в ідентифікації *змія*, зображення якого ми зустрічаємо на віньєтках. На думку більшості дослідників, в тексті 17-ї глави прямо не вказується на присутність цього персонажа, однак, пояснення змісту віньєтки та ідентифікацію змія на ній потрібно шукати у викладенні самої глави. На це вірно вказав Х. Мільде, але далі цієї здогадки він не пішов.

В контексті викладу глави, ім'ям власним цього змія було виписане в тексті слово *BdSt*, яке можна перекласти “*Безсилий*” (букв.: “безсилля”). У багатьох папірусах слово *BdSt* супроводжує детермінантів “*змій*”. Єдиним дослідником, що вбачив в *BdSt* ім'я змія був Я. Занді, але він не розвинув це важливе спостереження і не зв'язав його з віньєткою.

Образ деміурга, як ката-змієборця вибраний свідомо, оскільки він відображає роль творця, як переможця хаосу і зла в єгипетській міфології. При порівняльному аналізі з рядом додаткових джерел (насамперед, “*Книгою корови*”), можна впевнено припустити, що у викладенні 17-ї глави Книги Мертвих відображена міфологема про “тріхопадіння” людства, яку можна реконструювати в наступній послідовності:

Після творення деміургом всесвіту, богів і людей, відбувається подія, що викликала прихід в світ *зла*. Судячи з 17-ї глави Книги Мертвих і “*Книги пізнань витворів Ра*”, це було пов'язано з Оком творця, що розлютилося на свого власника за те, що він створив йому заміну (нове Око). Це спричинило “хворобу” деміурга, від якої його вилікував, згідно з 17-ю главою, бог Тот. Ми солідарні з гіпотезою О.І. Павлової і А.Б. Зубова, що саме цей “недуг” деміурга став причиною приходу в світ *зла* (*icf.t*), що з'явилося в образі змія, – тобто добуттєвого стану творця.

Невдовзі після цього людство повстало проти творця, богів і довершеного закону світобудови (*maA.t*). Ми згодні з думкою О.І. Павлової і А.Б. Зубова в тому, що, як і в давньоєврейській міфології, ініціатором цієї події найбільш імовірно був змія *зла*. На основі даних 1130-го речіння Текстів саркофагів і “*Повчання Мерікаре*” встановлено, що людство йде на цей крок добровільно і саме створює розрив зі своїм творцем. Важливим висновком з цього, на наш погляд, є те, що до цього моменту *зло* (*icf.t*) вже існувало в світі. Подальше оповідання міфа викладається у 17-й главі Книги Мертвих і “*Книзі корови*”. Творець посилає своє Око проти бунтівного людства і перемагає. Але, разом з тим, в світ приходять смерть, гріх і несправедливість (що втілювались у єгипетському терміні *icf.t*, як протилежності *maA.t*). Таким чином, ми не погоджуємося з думкою Л. Какоши, в тому, що смерть прийшла в світ лише із загибеллю Осіріса.

Хоча творець і покинув людей, боги продовжували ще певний час царювати над людьми (єгиптяни уявляли, що спочатку світом правила божественна династія, яку змінили легітимні

фараони, що ототожнювалися з Хором, спадкоємцем Осіріса і останнім богом-царем). На це вказує глос 17-ї глави про передачу богом Шу “володіння” (*imj-pr*). Але серед єгиптологів, немає одностайності відносно того, кому саме це “володіння” було передане, втім, саме від цього залежить правильність розуміння глосу. На наш погляд, вірним буде переклад речення $\hat{w} \text{ pw Hr irt imj-pr n Gb n Wc}ir$ як “це (був) Шу що віддав володіння Гебу і Осірісу”. Такої ж думки, відносно перекладу дотримуються М.А. Чегодаєв, Т.Г. Аллен і Р.О. Фолкнер.

Що стосується згаданих в тексті “дітей Безсилового”, то в них ми бачимо образ людства, що збунтувалося проти творця, а не “демонів”, як пропонують багато з дослідників. Близькі до запропонованого нами тлумачення образу $mc . w BdSt$ інтерпретації У. Баджа, що переклав “діти безсилового бунту”, і Б.О. Тураєва, що дав переклад “діти противління”. $Mc . w$ можна перекласти і як “породження”, але не обов'язково у фізичному, а у значенні близькому до слів “породження”, “створіння” і т.ін., тобто під “породженнями Безсилового” потрібно розуміти людей, спокушених змієм зла, що підтверджує факт участі змія в міфі про “тріхопадіння” в Єгипті.

За XIX династії, імовірно, відбувається злиття образу змія $BdSt$ з Апопом. Апоп стає збірним втіленням зла в єгипетській релігії, подібно до Сету, який набув аналогічну роль в Пізній період.

Четвертий розділ – “Космографія вічності”.

4.1. Постановка проблеми. Більшість давньоєгипетських космографій відображали просторове сприйняття космосу. До числа темпоральних космографій, втім, потрібно віднести зображення т.зв. “подвійного лева”, що зустрічається на віньєтках до 17-ї глави Книги Мертвих. Знаки “горизонту” і “неба” на них є графічним відображенням світобудови. В ідентифікації двох левів серед дослідників немає одностайності. Тлумачення зводяться до хтонічного розуміння значення композиції. В левах, будь то Акер, Руті або Шу з Тефнут, вбачаються два горизонти – $Ax . t$, тобто втілений в тваринах символізм ієрогліфу (або двох стулок небесних брам, з яких з'являється сонце, також тотожних цьому ієрогліфу), хоча на віньєтках леви вже тримають на спинах цей космічний символ.

4.2. Час і вічність в 17-й главі Книги Мертвих. Достатніх підстав вбачати в розглянутій віньєтці 17-ї глави Книги Мертвих хтонічну символіку немає. Незважаючи на те, що іконографія Акера близька до образу левів віньєтки, немає жодного писемного підтвердження їх ідентичності. Також неможливо погодитися з доводом про зв'язок левів з ієрогліфічними символами “подвійного лева” – та , що замінювали в деяких інскрипціях знаки “горизонту”. У Книзі Мертвих біля левів є пояснювальні написи, які безпосередньо вказують на їх зв'язок з темпоральними поняттями (“вчора” і “завтра”). Не менш суперечливе ототожнення левів з Руті – така інтерпретація підтверджується одиничним написом.

Ключ до розуміння образу левів на віньєтках 17-ї глави потрібно шукати не в хтонічних уявленнях, а в темпоральних термінах, якими ці леви безпосередньо названі: “вчора” і “завтра”. Текст глави вказує, що “вчора” – це і є Осіріс, а “завтра” – це Ра. Таким чином, очевидний висновок, що леви – це Ра і Осіріс. Таку персоніфікацію підтверджує варіант віньєтки, що супроводжує текст глави у фіванській гробниці Ха-бехенет (ТТ 2b), та зображує з одного боку лева з коброю-уреєм у ніг, а замість другого лева – стовп Dd . Тут під левом потрібно розуміти Ра, а під стовпом Dd – Осіріса. В тексті 17-ї глави вказані також і дві інші темпоральні категорії, з якими персоніфікуються Ра і Осіріс – це терміни для визначення поняття “вічність” – *Hexeh* (nHH) і *Джет* (D. t). Проведене дослідження дозволило прийти до розуміння віньєтки 17-ї глави з “подвійним левом” як символічного зображення (персоніфікованих в Ра і Осірісі) єгипетських “вічностей” *Hexeh* і *Джет*. Така інтерпретація підтверджується свідцтвами як самої 17-ї глави, так і даними інших текстів, а також образотворчими пам’ятками (зокрема, малюнком “подвійного лева” в папірусі *London 36* [Brit. Mus. 10018]).

Темпоральне тлумачення змісту композиції з “подвійним левом” дозволяє запропонувати нову інтерпретацію сакрального значення ряду монументальних пам’яток. Так, образ левів в пластиці т.зв. “поховальних ложе” ідентичний із символізмом “подвійного лева”. Померлий на ложі вміщений між двома левами, що символізували у єгиптян два “кордони” часу – Ра і Осіріса, *Hexeh* і *Джет*. Можна по-новому поглянути і на значення, закладене в композиції підголів’я Тутанхамона. Вважається, що фігура божества посередині зображає бога Шу, який підіймає небо-Нут над землею-Гебом, а леви символізують горизонт (Г. Картер, О. Пьянков, Р. Вілкінсон). Втім, левів тут можна інтерпретувати як втілення *Hexeh* і *Джет* і персоніфікувати як Ра і Осіріса, а божество посередині підголів’я інтерпретувати як Хеха, бога часу, іконографія якого подібна до іконографії Шу і відповідає даному іконографічному образу.

При темпоральному розумінні значення, закладеного в композицію з “подвійним левом” в 17-й главі Книги Мертвих і інших джерелах можна вказати на космографію, що відображає цілісну модель всесвіту, що поєднує просторові і часові елементи. На ній ми бачимо світ сакральний – небо, сферу богів, представлену символом “неба” , і світ людини – землю, поміж ними зображено кордон цих світів – ”горизонт” () , місце сходу сонця. Обидва світи: і богів, і людей, тобто просторовий космос, перебувають в бінарній вічності – *Hexeh* і *Джет*, Ра і Осірісі.

П’ятий розділ дисертації – “17-а глава Книги Мертвих в контексті її міфологічного змісту”

5.1. Глоси 17-ї глави Книги Мертвих. У II Перехідному періоді відбувається накладення на текст нових глосів, що відрізняють 17-у главу Книги Мертвих Нового царства (місцем складання цих глосів ми здогадно вважаємо абідоський “Дім життя”). Поява нових глосів 17-ї глави відбувалася не внаслідок нерозуміння значення тесту Середнього царства, як вважають деякі

дослідники. Основна мета глосів 17-ї глави – доповнення існуючого тексту новими, локальними версіями, що іноді істотно розходилися в деталях з базовою міфологією, але не суперечили їй в загальному сюжеті.

Наявність декількох “протилежних” тлумачень на одну і ту ж смислову зв'язку глави наштовхнула інших єгиптологів (в їх числі А. Гардінера і М.О. Коростовцева) на думку про розбіжності між жерцями, або навіть теологічні суперечки між богословами – укладачами тексту. Однак, саме явище “дискусійності” не було властиве єгипетській релігії. Теологічний диспут вимагає релігійної догми, вірності якої і доводиться в ході диспуту. У Єгипті явище, коли яке-небудь локальне релігійне вчення признавалося єдино істинним в протилежність іншим не зафіксовано. Викладені в глосах глави локальні міфи не затверджують єдину систему загальноприйнятих уявлень (догм), а відображають різні, при цьому часто протилежні варіанти тлумачення одного і того ж міфологічного сюжету. На наш погляд вкрай малоімовірною була можливість вміщення єгипетськими жерцями “вільнодумного” речіння до складу священної книги.

5.2. Призначення 17-ї глави Книги Мертвих. На основі аналізу тексту глави і, зокрема, заголовної і кінцевої рубрик можна реконструювати її призначення. Стилїстика тексту 17-ї глави Книги Мертвих, що викликала дискусію серед єгиптологів, вказує на “довідковий” або “енциклопедичний” характер тексту (внаслідок схожості її стилістики з джерелами “довідкового” характеру (особливо з *Pap. Berlin 7809*)). Це призначення проявляється і в ілюстраціях глави в більшості сувоїв, що починаються із зображення гри в *snt*, яка відображала подорож по потойбічному світу. Призначення цього “путівника” – посмертне переродження людини в іншому світі, його перехід до нової, вищої і сакральної форми існування.

Дослідження заголовної рубрики глави дозволило також реконструювати значення використаного в тексті вислову *m-xt mni.f* – “після того, як причалив він”. Використання дієслова *mni* – “причалювати” як слова-замінника поняття “смерть” мало під собою сакральне значення. У заупокійних текстах контекстуально використовується дієслово “причалити”, метафорично вказуючи на уявлення про посмертне переправлення на човні через ріку (“подорож на Захід”) як перехід через кордон світу живих і мертвих.

Аналіз призначення 17-ї глави Книги Мертвих дозволяє виділити дві тенденції в розвитку єгипетської заупокійної релігії, об'єднані в цьому речінні:

1) Це віра в те, що за допомогою відтворення (тобто вимовляння в ритуальній формі) текстів міфологічних сюжетів людина поверталась до того первинного часу, коли ці події відбувалися. Це представлялося як шлях посмертного і прижиттєвого злиття людини з вищим сакральним світом.

2) Це складання уявлень про смерть як перехід або подорож. У цьому відбивається соціалізація (“антропоморфізація”) потойбічного світу як наслідок перенесення в нього реалій

світу земного, що неминуче наступила по мірі історичного розвитку релігії і суспільних відносин в Стародавньому Єгипті.

Об'єднання цих двох тенденцій в релігійних уявленнях про потойбічне представляє сприйняття смерті як вище присвячення силою *слова* і *знання* в іншу сферу світобудови – сакральний просторово-часовий світ богів, як початок нового, духовного існування.

Висновки. Уявлення про становлення світобудови в 17-й главі Книги Мертвих є збірним міфом, в основу якого покладені сюжети різного локального походження. У взаємодії двох деміургів, Атума і Ра, в 17-й главі відображено феномен дихотомії “далекий бог – близький бог”. Атум – це “далекий бог” (*deus otiosus*), а Ра – “близький бог”. Космогонія 17-ї глави вказує, також, на творчі функції води і водних божеств – Нуна і Хапі. З цього можна зробити висновки: 1) Дані глави підтверджують відсутність уявлень про Хапі, як деміурга в період Середнього царства, і появу їх в Новому царстві. 2) звичайно інертний бог первісного океану Нун міг виступати як активний бог-творець.

Боги Енеади – названі по іменах частини тіла свого творця, тобто його *плоть*. У цьому уявленні відображається віра в творчу силу божественного *слова*, що знайшли продовження в християнстві. Між богом-творцем і створеними ним богами складаються особливі відносини підкорення, коли боги не можуть заподіяти шкоду своєму творцеві і утворюють, як частини його тіла, свиту (оточення), найтіснішим образом з ним пов'язану. Для визначення таких відносин між творцем і його божественними витворами ми пропонуємо використати термін “відношення *плоти*”, в протилежність генеалогічним відносинам кровної спорідненості між богами, що паралельно існували в геліопольському богослов'ї.

У фрагменті 17-ї глави про сонячного kota, змія і дітей BdSt відображена міфологема про “тріхопадіння” людства. Образ зла (*icf.t*) з'являється у вигляді змія – добуттєвого стану творця. Людство повстало проти творця, богів і створеної ними довершеної світобудови (*maA.t*). Як і в інших давньосхідних міфологіях ініціатором цієї події був змія зла. Людство йде на заколот проти творця по своєму вільному волевиявленню і цим створює розрив зі своїм творцем, порушивши заборону верховного божества до пізнання *icf.t*. Наслідком заколоту стає поділ профанного і сакрального світів – важливий етап становлення світобудови. Творець покидає світ людей і підноситься на небо. Тільки на цьому етапі космогонічного міфу відбувається відокремлення неба від землі і поява *Дуату* – потойбічного світу померлих.

Фрагмент глави з описом міфу про “тріхопадіння” супроводить віньєтка із зображенням kota, який ножем відрізає голову змієві. Інтерпретація віньєтки в контексті міфа про “тріхопадіння” дозволяє встановити її зв'язок з текстом. Малюнок в метафоричній формі передає сюжет про боротьбу творця з людством. Змія віньєтки в контексті викладу глави потрібно персоніфікувати під ім'ям BdSt. Згадані в тексті “діти BdSt” – це образ бунтівного людства.

На віньєтці 17-ї глави із зображенням двох левів, названих “вчора” і “завтра” і підтримуючих “горизонт” і “небо” показані втілені у левах боги Ра і Осіріс. Образ левів потрібно розуміти як темпоральний, тобто як символічне зображення вічностей *Нехех* і *Джет*. Сукупність образів космографії віньєтки зображає цілісну модель всесвіту (світобудову), що поєднує простір і час.

Стилістика тексту 17-ї глави вказує на “довідковий” характер речіння. Воно є “енциклопедією” знань про інобуття тісно переплетених з давніми міфологічними сюжетами про світобудову, її мета – служити путівником по світу інобуття. Призначення глави як “путівника” – посмертне переродження людини в іншому світі, її перехід до нової форми існування, що досягається за допомогою сили сакрального знання.

Розуміння призначення 17-ї глави Книги Мертвих дає можливість визначити те місце, яке займало це речіння в загальній структурі оповідання Книги Мертвих. Як путівник по замогильному світі оповідь 17-ї глави займає місце посмертної подорожі людини між похованням і судом душ Осіріса. “Дія” глави – це початок “переходу” і посмертних трансформацій в потойбічному світі, що підтверджує вислів заголовної рубрики: “після того, як причалив він”, пов’язаний з ідеєю посмертного переправлення через ріку, як переходу кордону світу живих і мертвих. Отже, магічна дія глави починається не відразу після смерті людини, а лише після його вступу (переправи) в потойбічний світ, царство Осіріса. Описана подорож людини відбувається не тільки в просторовому, але і у часовому вимірюванні – міфи, що містяться у вислові відображають всі етапи “міфологічної історії” становлення світобудови, від створення і до міфів осірічного циклу. 17-та глава Книги Мертвих – унікальний по своїй змістовності путівник по потойбічному світі. Вона відображає світогляд єгиптян періоду її створення в головному питанні теологічної системи – способі воскресіння і досягнення вічного життя у потойбічному світі.

Публікації по темі дисертаційного дослідження

СТАТТІ

1. До питання про походження 17-ї глави давньоєгипетської Книги Мертвих // Східний Світ. – К., 2001.– № 2, 2000. – С. 43-58.
2. Древнеегипетский миф о солнечном Коте, Змее и “детях *Bdš.t*” (по материалам 17-й главы Книги Мертвых) // *Orientalistica Juvenile*. Сборник работ молодых сотрудников и аспирантов. – Москва: Институт востоковедения РАН, 2003. – Вып. 4. – С. 14-49 (в печати).
3. К вопросу о мифо-темпоральных представлениях древних египтян. Вечность “Нехех” и вечность “Джет” в 17-й главе Книги Мертвых // Вісник Київського інституту “Слов’янський університет”. – К., 2000. – Вип. № 7. “Історія”. – С. 227-237.
4. Космография Вечности в Древнем Египте (к интерпретации одной виньетки Книги Мертвых) // Культурное наследие Египта и Христианский Восток. (Материалы международных

научных конференций) – Москва: Институт востоковедения РАН, 2002. – Вып. 1. – С. 227-280.

5. Миф о грехопадении в Древнем Египте и его коннотации в 17-й главе Книги Мертвых // Вісник Київського Славістичного університету. – К., 2003. – Вип. 14. “Історія”. – С. 187-220.
6. 17-а глава давньоєгипетської Книги Мертвих // Східний Світ. – К., 2002. – № 2, 2001. – С. 29-65.
7. 17-я глава Книги Мертвих і космогонія // Сходознавство. – К., 2000. – № 9-10. – С. 109-132.
8. 17-я глава Книги Мертвых (перевод и комментарий) // Труды Центра египтологии им. В. С. Голенищева Российского государственного гуманитарного Университета. – Москва: Фундаментал Пресс, 2002. – Вып. 1. – С. 47-92.

ТЕЗИ

1. Один мифологический сюжет 17-й главы Книги Мертвых // V Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ, 10-12 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 39-41.
2. 17-а глава Книги Мертвых. Теологічний диспут у Стародавньому Єгипті? // IV Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції присвяченої 2000-й річниці Християнства (м. Київ. 13 – 15 вересня 2000 р.). – К., 2000. – С. 47-50.
3. “Картография” загробного мира в древнеегипетской заупокойной литературе // VI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції присвяченої 2000-й річниці Християнства (м. Київ. 30 – 31 жовтня 2002 р.). – К., 2002. – С. 58-63.

АНОТАЦІЇ

Тарасенко Н. А. Давньоєгипетські міфи про світобудову (за матеріалами 17-ї глави Книги Мертвих). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія. – Інститут сходознавства імені А. Кримського НАН України, Київ, 2004.

Дисертація присвячена дослідженню комплексу давньоєгипетських міфів і їх сюжетів, що стосуються проблеми світобудови на основі змісту тексту і ілюстрацій 17-ї глави Книги Мертвих (Нове царство) із залученням комплексу додаткових (письмових і образотворчих) джерел, а також порівняльно-релігієзнавчого матеріалу.

У результаті дослідження реконструйовані і інтерпретовані важливі сюжети глави, пов'язані з космогонією і мифологічною історією становлення всесвіту. В результаті, в главі виділені сюжети міфів про створення і грехопадіння, як завершальну фазу космогонії, встановлене космографічне відображення темпоральних категорій. Розглянуті час, місце і умови створення 17-ї глави Книги

Мертвих. На основі отриманих результатів встановлено призначення цього вислову – путівник по потойбічному світі (*Дуату*).

Ключові слова: Давньоєгипетська міфологія, Книга Мертвих, 17-а глава Книги Мертвих, міфи про світобудову, космогонія, міф про “гріхопадіння”, космографія.

Tarasenko N. A. Ancient Egyptian Myths of the Universe (on the materials of the 17th Chapter of the Book of the Dead). – Manuscript.

A thesis submitted for a Candidate of History on speciality 07.00.02 World History. A. Krymsky Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 2004.

The thesis is devoted to the research of the complex of Ancient Egyptian Myths and their subjects concerning the problem of the Universe structure on the basis of the contents of the text and illustrations of the 17th Chapter of the Book of the Dead (New Kingdom) with the attraction of a complex of the additional (written and representational) sources, and also of rather - materials of a comparative religion studies.

As a result of the research the important subjects of the Chapter connected with the Cosmogony - mythological history of the formation of the Universe, are reconstructed and interpreted. In the result, in the Chapter the plots of myths about Creation and Fall, as a finishing phase of Cosmogony, are allocated; the cosmographical display of temporal categories is established. The time, place and conditions of the creation of the 17th Chapter of the Book of the Dead are considered. On the basis of the received results the purpose of this Spell is established, – a guidebook on the Underworld (*Duat*).

Key words: Ancient Egyptian Mythology, Book of the Dead, 17th Chapter of the Book of the Dead, Myths of the Universe, Cosmogony, Myth of “Fall”, Cosmography.

Тарасенко Н. А. Древнеегипетские мифы о мироздании (по материалам 17-й главы Книги Мертвых). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – Всемирная история. – Институт востоковедения имени А. Крымского НАН Украины, Киев, 2004.

Диссертация посвящена исследованию комплекса древнеегипетских мифов и их сюжетов, касающихся проблемы мироздания на основании содержания текста и иллюстраций 17-й главы Книги Мертвых (Новое царство) с привлечением комплекса дополнительных (письменных и изобразительных) источников, а также сравнительно-религиоведческого материала. В результате исследования реконструированы и интерпретированы важные сюжеты главы, связанные с космогонией – мифологической историей становления мироздания. В результате, в главе выделены сюжеты мифов о сотворении и грехопадении, как завершающей фазе космогонии, установлено космографическое отображение темпоральных категорий. Рассмотрено время, место и условия создания 17-й главы Книги Мертвых. На основании полученных результатов установлено назначение этого изречения.

В основу 17-й главы Книги Мертвых периода Нового царства положены мифологические сюжеты различные по локальному происхождению и времени формирования. Космогония 17-й главы Книги Мертвых представляет собой собирательный (синкретический) миф.

Во взаимодействии двух демиургов, Атума и Ра, в 17-й главе Книги Мертвых отображен феномен дихотомии “далекий бог – близкий бог”. Атум – “далекий бог” (*deus otiosus*), а Ра – “близкий бог”. Помимо Ра и Атума, космогония 17-й главы указывает на творческие функции воды и водных божеств – Нуна и Хапи.

В 17-й главе Книги Мертвых содержится указание на способ творения *демиургом* богов Эннеады (Девятки высших богов гелиопольского пантеона). Боги Эннеады – названные по именам части тела своего творца, его *плоть*, т.е. между богом-творцом и сотворенными им богами складываются особые отношения подчинения. Для определения таких отношений между творцом и его божественными творениями мы предлагаем использовать термин “*отношения плоти*”, в противоположность генеалогическим отношениям кровного родства между богами Эннеады, параллельно существовавшими в гелиопольском богословии.

В фрагменте 17-й главы Книги Мертвых о солнечном коте, змее и детях BdSt, отображена мифологема о грехопадении человечества и она продолжает изложение космогонического мифа, дополняя его новыми деталями. Рассмотренный фрагмент 17-й главы Книги Мертвых с описанием мифа о грехопадении сопровождается виньетка с изображением кота, ножом отрезающего голову змею. Эту виньетку следует интерпретировать в контексте мифа о грехопадения и в связи с текстом главы. Рисунок в метафорической форме передает сюжет о борьбе творца с мятежным человечеством. Змея виньетки следует персонифицировать под именем BdSt (букв.: “бессилие”), а упомянутые в тексте “дети BdSt” – это метафорический образ мятежного человечества, взбунтовавшегося против создателя.

На виньетке 17-й главы Книги Мертвых с изображением двух львов, названных “вчера” и “завтра” и поддерживающих горизонт и небо показаны воплощенные во львах боги Ра и Осирис. Образ этих львов следует понимать не как хтонический, а как темпоральный, т.е., как символическое изображение (персонифицированных в Ра и Осирисе) египетских вечностей *Нехех* и *Джет*. Совокупность образов космографии виньетки 17-й главы Книги Мертвых изображает целостную модель вселенной, совмещающую пространство и время.

Глоссированная стилистика текста 17-й главы Книги Мертвых указывает на “справочный” характер изречения. 17-я глава Книги Мертвых является “энциклопедией” знаний о потустороннем мире тесно переплетенными с мифологическими сюжетами и ее назначение – служить *путеводителем* по миру инобытия. Значение главы, как начала “перехода” и посмертных трансформаций в загробном мире подтверждает заглавная рубрика, в частности, тот момент, с которого начинается “действие” изречения – выражение: “после того, как причалил он”. Глагол *mn i*

“причалить”, метафорически заменявший понятие “умереть”, связан с идеей о посмертном переправлении через реку (“путешествии на Запад”), как переходе границы мира живых и мира мертвых.

Цель 17-й главы Книги Мертвых, как путеводителя по загробному миру, отражающего мировоззрение египтян периода Нового царства в главном вопросе теологической системы – способе воскрешения и достижения вечной жизни – это посмертное перерождение (трансформация) человека в мире ином, его переход к новой форме существования. Достигается это посредством силы сакрального знания: во-первых, мифологем возвращавших человека в мифическое время сотворения мира, его упорядочивания и космизации (т.е. мифы о мироздании); во-вторых, знаний топографии и опасностей загробного мира, необходимых для прохождения испытаний в посмертном путешествии. В качестве путеводителя по загробному миру 17-я глава занимает этап посмертного путешествия и трансформаций человека между погребением и судом душ Осириса, описанным в 125-й главе Книги Мертвых. 17-я глава предшествует 125-й, т.е. подготавливает и подводит человека к загробному суду.

Ключевые слова: Древнеегипетская мифология, Книга Мертвых, 17-я глава Книги Мертвых, мифы о мироздании, космогония, миф о “грехопадении”, космография.